УДК 821.51

А.Ә. Хасавнех

РИЗАЭДДИН ФӘХРЕТДИНОВНЫҢ «МӘШҺҮР ХАТЫННАР» ИСЕМЛЕ БИОБИБЛИОГРАФИК ХЕЗМӘТЕ

В статье дается обзорный анализ объемному биобиблиографическому сочинению Р. Фахретдинова «Знаменитые женщины» («Мәшһүр хатыннар», 1903), включившему в себя биографии более 700 самых известных в мусульманском мире женщин. Больший интерес для нас представляют татарки, прославившие себя в разных сферах общественно-политической жизни: государственном правлении, образовании, науке, религии, меценатстве и др. Изучение проблемы женской эмансипации на территории Волго-Уральского региона находится еще в зачаточном состоянии. И, к сожалению, даже в существующих единичных публикациях и исследованиях на эту тему присутствуют наслоения стереотипного подхода, когда топорными методами пытались отделить «светлое» от «темного», «передовое» от «отсталого». В данном исследовании впервые предпринята попытка адекватного освещения данной проблематики.

Ключевые слова: Р. Фахретдинов, библиографическое сочинение, эмансипация женщин, жизнеописания известных женщин, мусульманский мир.

XIX гасырның икенче яртысында мөселман зыялылары ислам җәмгыятенең дөньядан артта калуы, торгынлык күренешләре кебек проблемаларны күтәрә башлыйлар, кризистан чыгу юллары хакында актив сөйләшүләр алып баралар. XIX йөздә мөселманнарның Европа цивилизациясе, Көнбатыш кыйммәтләре белән якыннанрак һәм киңрәк таныша алулары аларга мөселман дөньясын Европаның алдынгы казанышлары белән чагыштырып карау мөмкинлеген ача. Бу чорда тел дә үзгәрешсез кала алмый, ирексездән Европа институтлары символлары, образлары, практикасы үзләштерелә. Мәгариф системасында реформа, аны Көнбатыш моделендә кору, журналистика, матбугат, сәнгать, театр, шулар белән бергә хатын-кыз эмансипациясе мәсьәләләренең кискен төс алуы һ.б. күзәтелә.

Идел–Урал регионы да мөселман дөньясыннан читтә яши алмый әлбәттә. Биредә дә ислам Якын Көнчыгыш, Төркия һәм Урта Азиянең тыгыз йогынтысы белән үсә, шуңа күрә реформаторлык процесслары татарларга да турыдан-туры кагыла. Татарларның күпчелеге кризистан чыгу, иң беренче чиратта, мәгарифне Европа моделендә үзгәртеп кору, мөселманнарның кайбер хокукый нигезләрен яңадан карау аша тормышка ашырылырга тиеш дип ышаналар; сәяси һәм социаль проблемалар турында җанлы сөйләшүләр алып барыла. Мөселман-реформачылар алып барган бәхәсләр кысасында яңа җәмгыятьтә хатын-кызның урыны һәм

роле, аларга ирек һәм хокукны киңрәк бирү зарурияте иң әһәмиятле мәсьәләләрнең берсенә әверелә.

Идел–Урал регионы әлеге үзгәрешләр процессына билгеле бер дәрәҗәдә әзерлекле була дип ышанып әйтергә мөмкин. XVIII–XIX гасырларда татар хатын-кызлары арасындагы грамоталылык дәрәҗәсе үзе генә дә зур тәэсир көченә ия була. Ишан, мулла, мөдәррисләрнең хатыннары, кызлары, апа-сеңелләре укымышлы хатын-кызлар булалар. Алар белемне, нигездә, гаиләдә үз аталарыннан һәм агаларыннан алганнар. Бу хатынкызлар – Көнчыгыш телләрен, каллиграфиясен мөкәммәл белүчеләр. Аларның Татарстан китапханәләрендә һәм кульязма фондларында сакланган күпсанлы хатлары шуны дәлилли.

Мөгаллим, әдип, матбагачы, тарихчы, мәгърифәтче, дин белгече, «...искиткеч зур талант һәм хезмәт сөючән, киң эрудицияле, энциклопедик белемгә ия кеше» [Фахретдинов, 1903, с. 451] Р. Фәхретдинов (1859–1936) – татар галимнәре арасында беренчеләрдән булып хатын-кызлар хокукын мәгърифәтче позициясеннән торып яклауга басучы. Шул ук вакытта ул бу юлның җиңел булмаячагын да яхшы аңлаган, чөнки җәмгыятьнең хатынкыз мәсьәләсенә һәм, тулаем алганда, хатын-кызга мөнәсәбәтен үзгәртергә омтылуының традицион татар яшәешендәге тирән тамырлы стереотиплар каршылыгына очраячагын алдан ук күргән.

Бу җәһәттән Р. Фәхретдиновның «Мәшһүр хатыннар» дигән биографик хезмәте – гарәп язулы, иске татар телле уникаль, тиңдәше булмаган документ.

Әлеге күләмле хезмәт шушы көнгә кадәр махсус өйрәнелмәгән, бары тик хатын-кыз мәсьәләсенә яисә Идел–Урал регионында хатын-кыз эмансипациясенә багышланган кайбер мәкаләләр, монографияләр [Воробьева, 2005 – Өмет йолдызлары: XIX йөз..., 1998] генә бу сорауга кыскача кагылып уза. Гендерлык мәсьәләләрен күтәргән тикшеренүләр юнәлешендә беренче кыюсыз адымнар безнең ватандашлар тарафыннан ясала [Суковатая, 2002; Шайдуллина, 1978]. Боларда хатын-кыз феминизмы мифология һәм дин өйрәнү сферасында карала.

Татар мифологиясе һәм фольклоры өлкәсендә специальләшкән Ф.И. Урманчеев публикацияләрен аерым әйтеп узарга кирәк, галим уздырган тикшеренүләрдә хатын-кыз мәсьәләсенә ныклы игътибар бирелә.

А.А. Кәримова Идел–Урал регионының иң алдынгы фикер ияләреннән берсе Гаяз Исхакыйның (1878–1954) әдәби әсәрләрен төп өйрәнү объекты итеп алган монографиясендә [Каримова, 2003] хатын-кызларның кимсетелгән хәле проблемасын бөтен тулылыгы белән күтәрә.

Хатын-кыз эмансипациясе, гаиләдә һәм җәмгыятьтә хатынкызның урыны һәм роле кебек мәсьәләләрне күтәрү Идел–Урал территориясендә әле тиешле югарылыкта булмый. Кызганычка, бу темага басылып чыккан аз санлы мәкаләләр дә мәсьәләгә стереотип якын килүдән уза

алмый, аларда совет чорына хас «якты» тамгасы салынганны «караңгылык»тан, «алдынгы» тамгалыны «артталык»тан аеру методы өстенлек алган. Совет шаблоннарын кулланып, авторлар үз хезмәтләрендә «прогрессив фикерләүче»ләрне (җәдидчеләрне) «караңгы», «артта калганнар»га (кадимчеләргә) каршы куюю тенденциясен алга сөрделәр. Чынлыкта исә кадимчеләр арасында да бик тирән белемле, укымышлы, прогрессив фикерләүче, алдынгы карашлы эшлеклеләр җитәрлек булып, алар татар мәдәниятен һәм фәнен үстерүгә күп өлеш керттеләр.

Кадимчеләрне кызлар өчен гимназия (мәдрәсә) ачуга каршы булганнар дип әйтү дә зур ялгыш булыр иде. Киресенчә, аларның үз хатыннарына, апасеңелләренә, кызларына яхшы белем бирергә тырышулары безгә мәгълүм. Шул ук вакытта алар татар җәмгыятенең иҗтимагыйсоциаль тормышында булган төрле сферадагы, шул исәптән мәгарифтәге реформаларны, үзгәртеп коруларны яклап чыгалар. XIX йөзнең икенче яртысында җәдидчеләр белән кадимчеләр арасында мөселман җәмгыяте мәсьәләләре көн кадагына куела башлый. Артталык, кризис һ.б. хакында җитди бәхәсләр барганда һәр ике як килеп туган вазгыятьтән чыгу юлын үзенчә күрә. Җәдидчеләр һәм кадимчеләр темасы әле тулысынча өйрәнелмәгән. Ислам дөньясында хатынкызның роле һәм урыны темасын тикшеренүгә алынган белгеч өчен иң әүвәл әлеге искергән стереотиплардан арыну мөһим.

Ислам дөньясында хатын-кыз проблематикасына Көнбатыш галимнәре аеруча зур әһәмият биргән. Хатын-кыз мәсьәләсен бөтендөнья масштабында өйрәнгән В. Брайсон һәм А.В. Швейгер-Лерхенфельд [Брайсон, 2001] тарафыннан, мәсәлән, бик җитди тикшеренүләр уздырылган. Монда Көнбатыш авторларының [Abu-Lughod, Lila, 1998 – Roded, 1994] хезмәтләрен аерым ассызыклау кирәк. Бу тикшеренүләрдә авторлар ислам дөньясында хатын-кызның роле мәсьәләсен тәфсилләп өйрәнәләр, хатын-кыз эмансипациясе темасының барлык аспектларын күзаллап фикер йөртәләр. Көнбатыш галимнәре хезмәтләре арасында нәкъ менә ислам биографик коллекциясен өйрәнүгә багышланган монографияләр дә бар, әйтик, Рус Родед хезмәте [Roded, 1994] шушы төркемгә карый.

Р. Фәхретдиновның «Мәшһүр хатыннар» хезмәте 1903 елда Оренбург шәһәрендә Кәримовлар типографиясендә басылып чыга. Күләме 448 биттән гыйбарәт әлеге китап үз эченә түбәндәге бүлекләрне ала: автор тарафыннан язылган «Ихтар» (Кереш сүз), гарәп әлифбасы тәртибендә төзелгән, ислам дөньясында мәшһүр хатын-кызлар турында биографик мәгълүмат бирә торган төп өлеш, «Хәтем» (Йомгак) һәм «Фихрист» (Исем күрсәткече). 34 нче биттә китапның элеккеге иясе, указлы мулланың «С.Ш. Невметуллин» дип язылган түгәрәк мөһере сугылган. Хезмәттә Идел һәм Урал буе территориясендә генә түгел, Себер, Урта Азия, Ерак һәм Якын

Көнчыгыш илләре, мөселман Испаниясен дә кертеп, дөньяның төрле почмакларында яшәгән һәм иҗат иткән 700 дән артык данлыклы хатын-кыз турында телгә алынган. Вакыт аралыгы турында сүз алып барсак, Р. Фәхретдиновның «Мәшһүр хатыннар» китабына кешелекнең анабыз Хәүвадан (библ. – Ева) алып, автор замандашларына кадәрге чордагы гүзәл затлары кертелгән. Шулай итеп, хезмәтнең хронологиясе, бик борынгы чорлардан алып, XX гасыр башына кадәрге вакытны колачлый.

«Мәшһүр хатыннар»ны шартлы рәвештә берничә тематик блокка аерырга мөмкин булыр иде. Әйтик, «Борынгы дәүләтләрдә идарәче хатын-кызлар», «Гассанид, Сасанид Омейяд, Айюбид һ.б. кебек төрле династия падишаһларының аналары, кызлары, хатыннары», «Мөхәммәд с.г.в. тирәсендәге хатын-кызлар, аның фикердәш-сәхабәләре», «Пәйгамбәребезнең анасы һәм хатыннары», «Мөхәддисәләр (хәдис тапшыручы хатын-кызлар)», «Шәех ролен башкарган хатын-кызлар һәм исламда изге хатыннар (әүлияләр)», «Фәкихәләр (мөселман хокук белгечләре)», «Көнчыгышның православ идарәче хатын-кызлары», «Идел–Урал төбәгендә меценат хатын-кызлар», «Ислам дөньясы язучы һәм шагыйрәләре», «Вәгыйзәләр (вәгазь укучылар) һәм хатыйбәләр (сүз остасы-хатыннар)», «Мөдәррисәләр (кызлар гимназияләрендә кызларга дәрес бирүчеләр)», «Табибәләр», «Язу һөнәрендә маһирәләр (каллиграфлар)».

Җыентыкта шулай ук Болгар, Сарай, Казан мөслимәләре; баһадир хатыннар, хаҗ кылучылар («хаҗ идүчеләр»), күп балалы аналар һ.б. хатын-кызлар тормышын яктыртуга да әһәмият бирелгән. Шунысы игътибарга лаек: Р. Фәхретдинов хезмәтендә иң күп урынны пәйгамбәребез Мөхәммәд с.г.в. якыннарыннан булган хатын-кызларның тәрҗемәи хәлләрен яктырту алып тора. Бу очраклы түгел, чөнки, мәгълүм булганча, элекке чор ислам җәмгыятендә яшәгән хатын-кызлар күренекле иҗтимагый дәрәҗә тотканнар, ирләр арасында да зур абруйлы булганнар. Мисал итеп Мөхәммәд с.г.в. хатыннарыннан мәшһүр сәүдәгәр һәм иренең таянычы Хәдичәне, хәдисләр белгече буларак танылу алган һәм төрле сәяси төркемнәр көрәшендә роле зур Гайшәне телгә алып узу да җитәр. Аларның тормышын тасвирлау бөтен ислам дөньясында миллионлаган хатын-кызны илһамландырган. Нәкъ менә шундый тасвирлар үрнәгендә «Мәшһүр хатыннар» авторы Р. Фәхретдинов татар җәмгыятен реформаларга этәрүгә, хатын-кызларга ирләр белән тигез хокук бирүгә һәм тулы белемле итүгә омтылган.

Болардан тыш, китапка Клеопатра, Шәмсунның (библ. – Самсон) сөеклесе Дәлилә, Ибраһим пәйгамбәрнең (библ. – Авраам) хатыны Сара, Мәрьям (библ. – Мария), Әминә (Мөхәммәд с.г.в.-нең анасы), Рабига әл-Гадавийа, Сөембикә (Казан ханлыгы идарәчесе) һ.б. исемнәр һәркемгә мәгълүм шәхесләр һәм, алар белән бергә, бик үк билгеле

булмаган хатын-кызларның да исемнәре кертелгән. Шулай итеп, Р. Фәхретдиновның әлеге хезмәте билгеле шәхесләр турында моңа кадәр белгәннәрне өр-яңа мәгълүматлар белән баетса, бик үк билгеле булмаган исемнәрне бирүе белән исә өр-яңа исемнәр белән танышырга мөмкинлек тудыра. Әйтик, язмада аз билгеле һәм бөтенләй билгесез хатын-кызларның күпчелеге Идел буе һәм Урал территориясендә яшәгән, алар хәйриячелек белән шөгыльләнгән, мәчет, мәктәпләр төзеткән, китапханәләргә нигез салган һ.б.

Р. Фәхретдиновның «Мәшһүр хатыннар» китабы белән әлегә бик аз затлар гына таныш. Әмма бу хезмәтнең басылып чыгуы үз вакытында татар дөньясында гына түгел, бөтен төрки дөнья зыялылары арасында шаушу тудырган, чын борылыш буларак кабул ителгән. Алга таба хатын-кыз эмансипациясе мәсьәләсенә бик күп мәгърифәтчеләр, язучылар мөрәҗәгать иткән. 1913 елдан Казанда татар телендә хатын-кызларның беренче журналы «Сөембикә» чыга башлый. 1905–1907 елгы инкыйлабтан соң татар хатын-кызлары вакытлы матбугат, иҗтимагый-дәүләт эшләренә актив тартылалар, Казанда берничә мәртәбә хатын-кызлар корылтае уза һ.б.

Үзенең хезмәтен төзегәндә Р. Фәхретдинов түбәндәге чыганакларга мөрәҗәгать иткән: Әбү әл-Фәраҗ Габдерахман әл-Җәүзинең «Әхкәмен нисаэ»; Касыйм Әмин әл-Мисриның «Тәхрирел маръат»; Ибне әл-Җәүзинең «Гаҗәибен нисаэ»; Мохибулла Әхмәд бине Габдулла әт-Тәбариның «Мәнакыйб өммел мөэминин Гайшә» һ.б. (барлыгы 43 фәнни хезмәт). Автор шулай ук Көнбатыш галимнәренең гарәп теленә тәрҗемәдәге хезмәтләрен дә файдаланган, А. Шопенгауэрның «Кәлимә эннисаэ» һәм Аристотельның «Әл-Мәръа»сы шундыйлардан.

Р. Фәхретдиновның тарих, география, Көнчыгыш һәм төрки дөнья әдәбиятлары, тәрҗемәләр, табигый фәннәр, фәлсәфә, тел белемен дә кертеп, төрле чыганакларның һәм хезмәтләрнең киң спектрын кулланган булуы «Мәшһүр хатыннар» китабының энциклопедик характердагы гаять җитди һәм күпкырлы хезмәт икәнен күрсәтә.

Югарыда әйтелгәннәрне исәпкә алып, түбәндәгечә нәтиҗә ясарга мөмкин: Р. Фәхретдиновның кешелекнең гүзәл яртысын тәшкил итүчеләр – хатын-кызларга багышланган бу хезмәте мәшһүр мөслимәләрнең тәрҗемәи хәлләре хакында белемнәрне шактый кызыклы детальләр белән баета, шулай ук бик күп яңа исемнәр ача, тарихның күтәрелми калган катламнарыннан яңа сәхифәләрне торгыза.

Әдәбият

Брайсон В. Политическая теория феминизма / пер. с англ. О. Липовской и Т. Липовской. М.: Идея-Пресс, 2001.

Воробьева М.В. Гендерный подход в религиоведении: попытка междисциплинарного дискурса // Научно-теоретический журнал «Религиоведение». 2005. № 3. С. 119–123.

Женщина и ислам: сб. ст. / под ред. А.К. Бустанова. М.: Дизарт Тим, 2017. 72 с.

Каримова А.А. Идейно-эстетическая эволюция проблемы феминизма в творчестве Гаяза Исхаки (1897–1954) (на татарском языке). Казань: Изд-во Татарского гуманитарного ин-та, 2003.

Махмутова А.Х. «Риза кази писал про женщин знаменитых…» // Источники и исследования по истории татарского народа: материалы к учебным курсам в честь юбилея академика АН РТ М.А. Усманова. Казань, 2006. С. 449–458.

Милләт аналары: тарихи-документаль һәм биографик җыентык / төз.-авт. А.Х. Мәхмүтова. Казан: Җыен, 2012. 560 б. («Шәхесләребез» сериясеннән).

Муслихова Ч.Х. Движение за эмансипацию женщин в татарском обществе (конец XIX – начало XX века) // Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 34 (249). История. Вып. 48. С. 35–39.

Өмет йолдызлары: XIX йөз ахыры һәм XX йөз башы татар хатын-кыз язучылары әсәрләре / төзүчесе, кереш сүз һәм искәрмәләр авторы М. Гайнуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998.

Сахих аль-Бухари [Свод хадисов имама ал-Бухари]. Ч. 5, стр. 2227, № 5626.

Суковатая В.А. Женщина в религиозной истории и феминистской теологии / Женщина в истории: возможность быть увиденными: сборник научных статей. Вып. 2. Минск, 2002.

Урманчеев Ф.И. Борынгы шәрекътә хатын-кызларга табыну (мифология мәгълүматлары буенча) // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар. Казан: Фикер, 2004. Б. 3–8.

Фахретдинов Р. Мәшһүр хатыннар. Оренбург: Кәримов матбагасы, 1903.

Шайдуллина Л.И. Арабская женщина и современность (Эволюция ислама и женский вопрос). М.: Наука. Главная ред. вост. лит-ры, 1978.

Швейгер-Лерхенфельд А.Ф. Женщина, ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов земного шара / пер. с нем. М.И. Мерцаловой. М.: Кураре-Н, 1998.

Abu-Lughod, Lila, ed. Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East. Princeton: Princeton University Press, 1998.

Bayes, Jane, and *Nayereh Tohidi,* eds. Globalization, Gender, and Religion: The Politics of Women's Rights in Catholic and Muslim Contexts. New York: Palgrave, 2001.

Cooke, Miriam. Women Claim Islam: Creating Islamic Feminism through Literature. London: Routledge, 2001.

Haddad, Yvonne Yazbeck, and *John L. Esposito,* eds. Islam, Gender and Social Change. New York: Oxford University Press, 1998.

Joseph, Suad, and *Afsaneh Najmabadi,* eds. Encyclopedia of Women and Islamic Cultures. Leiden: Brill, 2003.

Moghissi, Haideh. Feminism and Islamic Fundamentalism: The Limits of Postmodern Analysis. London: Zed Books, 1999.

Roded, Ruth. Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa′d to Who's Who. Boulder, CO: Lynne Reinner, 1994.

Алсу Әхмәдулла кызы Хасавнех,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре